

ИЗВЕСТИЯ

НА
ВАРНЕНСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО
ДРУЖЕСТВО

КНИГА XI

BULLETIN
DE LA SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE
À VARNA

TOME XI

1960

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО * ВАРНА

ЕДИН НЕИЗВЕСТЕН ДОСЕГА ИЗТОЧНИК НА МАТЕРИАЛИ ЗА „ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“ ОТ ЗАХАРИ СТОЯНОВ

(Писма на Зах. Стоянов до Отон Иванов)

Кр. Баев

При работа върху оставените материали и бележки от стария организатор и деец по Априлското въстание в Пазарджишкия и Пловдивския революционен район Отон Иванов бе открита една тетрадка — голям канцеларски формат, литографирано издание, без дата и издател, с ръкописен надпис: *Цинкографираната преписка със З. Стоянов*. Тетрадката съдържа: четири писма от Зах. Стоянов до Отон Иванов, четири — отговор на последния и останалите 37 страници — бележки във форма на спомени по Априлското въстание, озаглавени: *Кратки бележки за въстанието през 1876 лято*. Други подобни литографираны издания не бяха открити и отначало целта на отпечатаните от Отон Иванов „преписка“ и „кратки бележки“ не бе съвсем ясна.¹

По-късно, при събиране и подреждане на архивните материали, останали от тоя забравен революционен деец, можах да се намерят и оригиналните писма на Зах. Стоянов, отпечатани в „Цинкографираната преписка“ и още едно — пето писмо, което не е поместено там.² Тук се обнародват и петте писма, като с това се допълва един пропуск в обнародваните „Неиздадени съчинения“ от Зах. Стоянов (изд. „Нов свят“, 1943 г. Сф.), където между дадените писма от автора до съвременници тия писма до Отон Иванов липсват. Обнародването им ще даде възможност за по-задълбочено и по-конкретно изясняване на творческия процес у Зах. Стоянов при написване на едно от най-вълнуващите съчинения за революционните освободителни борби на нашия народ — *Записки по българските въстания*.³ Няма съмнение, че авторът на „Записките“ е бил в преписка и с други революционни дейци, чиито материали също е използвал като градиво за своята работа. Проследен, тоя материал ще даде възможност да се види кое и как Зах. Стоянов е използвал от чуждите източници, кои факти и събития той сам е преживял и наблюдавал и кое е доизградил и внесъл чрез творческото си въображение, без да наруши реализма, художествената правда и силата на въздействие на „Записките“.

За да стане ясно съдържанието на дадените по-долу писма и причините, които са накарали Зах. Стоянов да се обърне към Отон Иванов, когато е замислил да напише „Записки по българските въстания“, необходимо е да се каже нещо за тоя малко известен, дори забравен наш организатор и деец по Априлското въстание.⁴ По време на пропагандата и на самото въстание той е бил едно от най-доверените лица на Бенковски, който е развивал своята дейност из най-отдалечените от Средногорието места — Станимашко, Пловдивско, Пазарджишко и по подродопските села. Малко преди въстанието, когато Каблешков бива натоварен да запази Одрин, лично Бенковски изпраща Отон Иванов в Пловдив като организатор на запалването му. На път за Пловдив той трябва да изпълни още една не по-маловажна задача — да отиде и окуражи батачени и да уреди някои възникнали комитетски разногласия. Той е натоварен да направи това, което Бенковски, зает вече твърде много с работите в Панагюрище, не може да направи — да влее вяра и бодрост в разколебания дух на батачени в навечерието на въстанието. Героичният подвиг на Батак и неговите жители по време на въстанието ясно показва как Отон Иванов е изпълнил своята мисия.

В Пловдив обаче той не успява напълно да изпълни поставената от Бенковски задача. Между съзаклятниците, организирани за запалване на града, се е вмъкнал предател. Само Кочо Чистеменски и Димитър Свещаров са запалили своите дюкяни. Неуспял в организиране на палежа, смелият революционер не се отчайва — борбата сега започва. Още същия ден Огон Иванов се измъква от обграденния с турски аскер Пловдив и се отправя към познатите нему подродопски села, за да ги вдига на въстание и включи в общата народна борба. Така започва неговата „одисея“ из дебрите на Родопите. В продължение на няколко дни той успява да вдигне селата Извор, Яврово, Сотир, Лесково, Дедово, Бойково и др. и да организира тяхната съпротива.

Започва разгромът на въстанието — селата горят. Останал сам, изоставен, някъде прогонван със заплаха, Огон Иванов успява да слезе в Пловдив, за да се прехвърли в Средногорието. Тук, в Пловдив, той научава за трагичния край на въстанието. Обикновено смел и съобразителен, той става безразличен към личната си съдба и една вечер бива обграден и заловен от турските запии из пущинаците на Бунарджика. Следват затвор, мъчения и заточение.

След Освобождението Огон Иванов бива върнат в България заедно с други заточеници в 1878 г. В Източна Румелия той взема участие в организирания таен комитет за Съединението, при прогласяването на което взема дейно участие. По това време Зах. Стоянов е в лична и писмена връзка с него. Към той период от време се отнасят и дадените по-долу писма. Огон Иванов е заемал административни служби в Пещера и Пазарджик — местата, където е работил по време на организиране на въстанието и е можел да събира на място най-верни сведения за лица и събития по време на организирането и участието на той край в Априлското въстание.

Към края на 90-те години Огон Иванов се преселва във Варна, започва бащиния си занаят — часовникарство — и живее скромно до самата си смърт — 3. XII. 1934 г.

1

Приятелю Огоне,

Моля, имай добрината да ми направиш следующата услуга: Ти живееш в Пещера, близо до Батак,⁵ срещаш често батачени, следователно имаш пълна възможност да събиращ долните сведения, по въстанието, които аз не зная:⁶

1. Бенковски ли или Волон са ходили в Батак?
2. Какво е било числото на нападащите башибозуци в Батак?
3. Кой лица са били предводители в Баташкото въстание?
4. Каква роля е играл Петър Горанов?⁷
5. Имало ли е черешови топове?
6. Колко избити батачени има?
7. Кой ден е станала най-голямата битка?
8. На кое място Ахмеда изби пратениците: Вранко Димитров, Петър Кавалджиев и други?
9. Как се казва черквата, в която стана клането?
10. Кой зарови избитите и какво е станало с живите батачени?
11. Когато батач. въстнали, не са ли мислили, че околността е пълна с турци? От кого са чакали помощ?

Моля само на въпросите да ми отговориш.⁸ Аз исках сведения от бай П. Горанов, в които липсват горните неща. Гледай, молята, всичко да бъде верно. Ръкописите ще ми проводиш на тоя адрес: Захарий Стоянов (изследовател) Пловдив.⁹

Плов. 1-й сеп.
1883 г.

Твой: З. Стоянов
Д. Свещаров¹⁰

2.

Приятелю Огоне,

Получих Ви писмото заедно с бележките. Крайно благодаря за труда. Казах на Калчева за онова, но той не му са иска, защото нямало интересно нещо.¹¹ Ти напиши нему на право. Каква да го правиш: дявол човек. (За сведения можеш да ми напишеш, но

побързай, ако е възможно).¹² Дай ми сведения за Бенковски и Ванкова във време на пропагандата, каквото знаеш;¹³ за Ненко Балдовченинът, който предаде и пр. и друго каквото знаеш. За тебе, гдето си искал да палиш Небет тепе¹⁴ и гдето си излязъл пред башибозуците в с. Дедово, а после си минал реката и си отишъл насреща при дедовчени, на които си казал да си не дават оръжието, учил си ги на талим, ходил си в Извор от гдето (те) изпъдили — знай, за което съм писал.¹⁵ Затова недей писа и ти. Опиши ми други неща, каквито си видял.¹⁶

Значи, че Петър х. Горев е същият Петър Горанов, който ми даде сведения и който е сега заместник в Пазарджик?

Плов.
2/X. 83.

Бъди здрав
Твой: З. Стоянов

3.

Бай Отоне,

Моля, постарайса да приведеш в порядък следното обстоятелство:

Прокламацията, която издаде апостолите в Панагюрище, намерих я на турски език у едно ефенди. Според събрани сведения, тая прокламация била хваната у две момчета, от Пещера, които бяха затворени в Пловдив, когато бяхме затворени и ние.

Тия момчета били слуги у некого си Васил. Тоя последний, като получил прокламацията от Брацигово, от В. Петлешков, дал е на двете си слуги да я носят за Батак. Турците ги хванали и намерили прокламацията в дрехите им.¹⁷ Попитай — 1) името на момчетата, 2) кой им е дал прокламацията, 3) от где е била изпратена тя, 4) къде е носили и кой ги е хванал, кой ден е било това пр. Моляте побързай с това, че ми е потребно. Поп Иван питай: той знае.¹⁸

Филибе
19/X/83.

Поздравлявам та.
Твой: З. Стоянов

4.

Приятелю Отоне,¹⁹

Получих твоето писмо. Май че си са пак разсърдил бей! Чакай още холам. Аз ще намеря и на тебе едно място.²⁰ Нека дойдем в Пловдив. затвор, в с. Извор, в Дедово и пр. Не бързай. А колкото за биографията ми, за поп Софрония и пр., то това е мой авторски кеф.²¹ Аз пиша, аз са подписвам, следователно, аз отговарям за и против. Аз мисля, че Вие можете да опишете Вашата биография, за което аз първи ще Ва похваля. Па всеки има за това право, без да повреди някому. А най-голямото наказание на такива книги е ако не ги купува никой. Но виж, че моята са продава.

И така, не се безпокой, любезний. И твоят материал ще си намери мястото, за това и не ти го давам.²²

Плов.
14. XII. 1884

Твой: З. Стоянов

5.

Г. О. Иваново — Т. Пазарджик²³
(на визитна картичка)

Бай Отоне, получих Ви писмото. Благодаря. Как е? Продължават ли още приятелите да считат БОРБА ЗА казионна? Нека, нека. Скоро ние ще бъдем директори. Поздравлявам Ви.²⁴

14. VIII. 85 г.

Ваш Захарий

1. След поставяне в ред цялата архива, оставена от Отон Иванов, стана ясно, че той е бил във връзка с почти всички наши историци и мемоаристи-писатели за Априлското въстание, с които е водил богата преписка, и навярно в техните архиви ще се открият и други екземпляри от неговите литографиранни „Кратки бележки“.

2. Материалите, заедно с писмата на Зах. Стоянов са събрани в една обща папка — № 53, която се съхраняваше във Варненския археологически музей, а сега — в Държавния архив на МВР — Варна. Всички материали от архива на Отон Иванов са събрани, разчетени и систематизирани от даващия настоящите сведения в отделни тетрадки, за да могат удобно да се ползват. Същият си запазва правото на публикацията им.

3. Само писмата — без коментар, — дадени в настоящата статия са били публикувани в сп. „Мисъл“, 1943 г., кн. 9 и 10, но бомбардировките тогава унищожиха тая книжка на списанието. Сега от нея се пази в Софийската народна библиотека случайно изнесен от печатницата уникален екземпляр, който е недостъпен и не може да ползува широк кръг читатели. Фактически писмата на Зах. Стоянов до Отон Иванов останаха неиздадени и неизвестни за нашата културна общественост.

4. Освен в стари недостъпни вестници, списания и книги „Записките“ от Зах. Стоянов, том III, „Миналото“ от Ст. Заимов, кн. X, „Из спомените ми от турско време“ от Иван Андонов, част I и III, 1927—1928 г., по-пълни сведения за личността и делото на тоя наш деец по време на Априлското въстание са дадени в „Отон Иванов — революционна дейност и оставеният от него архив“ от Кръстю Баев, Известия на Варненското археологическо дружество, т. X, стр. 143—153.

5. Първите години след Освобождението Отон Иванов е бил на служба в Пещера, откъдето е можел да събира непосредствено от самите участници най-точни сведения за героизма и трагичната участ на тоя край по време на въстанието — най-вече от Перушица, Брацигово и Батак. Това се улеснява и от обстоятелството, че той е бил един от главните пропагандисти на въстанието по тия места. Ето защо не случайно Зах. Стоянов се обръща към Отон Иванов с молба да му събира сведения от този край.

6. Всички въпроси в това първо писмо, от които се интересува Зах. Стоянов, се отнасят до събития в Батак — място, което никога преди въстанието той не е посещавал. Насочването към Отон Иванов говори, че авторът на „Записките“ знае за преките му връзки и участие в подготовката на Батак за въстанието и това, че за него са ценни сведения, събирани от пряк участник.

7. Лицето Петър Горанов, споменато в писмото, според Отон Иванов е същият Петър х. Горен, председател на революционния комитет в Батак и един от най-популярните водачи на въстанието до осмия ден. На тоя ден през нощта, без да се обади някому, тайно, заедно с цялото си семейство, той е избягал от Батак. Тсва съвсем понижава духа на батачени и те влизат в споразумение с врага — Ахмедаа и неговите главорези.

8. Предупреден да отговаря „само на въпросите“, Отон Иванов отговаря с голяма подробност на всяка точка от въпросите, което показва голяма и пълна осведоменост за лица и събития.

9. Обявяване от автора, преди да напише своите „Записки“, „всичко да бъде верно“, дава указание за по-други намерения при използване на събрания материал. По всяка вероятност първоначалният замисъл на Захари Стоянов е да напише научноисторическо съчинение във връзка с Априлското въстание, а не да го възсъздаде в образно-художествена форма.

10. Подписаният в писмото Д. Свещаров след Захари Стоянов е бил един от съзаклятниците в Пловдив. По време на подготовката на въстанието и палежа на града е работил заедно с Отон Иванов и навярно той насочва писателя към най-осведоменото лице по въпросите, които го интересуват.

11. Калчев, който се споменава във второто писмо, навярно е известният след Освобождението лихвар и богаташ Кочо (Константин) х. Калчев, който е влизал в числото на пловдивските съзаклятници. Но и през родолюбивата си дейност той не е забравял личните си интереси и изгоди (Вж. „Неиздадени съчинения“ от Зах. Стоянов, стр. 457/58, писмо 34). Не се знае какво е искал Отон Иванов чрез Захари Стоянов, но последният добре го характеризира — „дявол човек“.

12. Даденото в скоби е пропуснато от оригиналните писма на Захари Стоянов и не е включено в литографираната преписка.

13. Доволен от отговора на въпросите от първото писмо, Захари Стоянов вече не ограничава Отон Иванов в отговорите, а му дава пълна свобода да опише „каквото е видял“ и друго „каквото знае“ за събития и лица — за Бенковски, за Ванков (Волов), Ненко Балдъовеца и др.

14. Явно е, че Захари Стоянов, като споменава в писмото си за Небеттепе, иска да предизвика Отон Иванов да му даде сведения иза несполучливия палеж на Пловдив — за организацията му и причините на този неуспех.

15. Тоя момент на писмото подчертава, че авторът на „Записките“ сам е посетил подродопските села, разпитвал е населението и знае за дейността на Отон Иванов по тия места. Той иска от него да му опише други неща, които е преживял и видял.

16. Това писмо е много важно. То дава подтик на Отон Иванов да събере и подреди всички свои преживявания и впечатления за лица и събития от близкото революционно минало, да пита живите участници от подродопските села и да прибави и изясни някои факти на самото място.

17. В продължение на четиридесет дена Отон Иванов се отдава с усърдие и любов да събира материали за нещо величаво от живота на нашия народ и близко до сърцето му, което е дало смисъл на неговия живот. През това време Захари Стоянов, преди да е получил отговор, изпраща трето писмо, с което моли Отон Иванов да побърза с искания материал и прави конкретни запитвания — проверява някои обстоятелства, за които е научил от други места. Отон Иванов отговаря — да не бърза, „защото има някои интересни работи“, които ще му изпрати.

Като оформя своите „Кратки бележки за въстанието през 1876 лято“, Отон Иванов веднага в ръкопис ги изпраща на Захари Стоянов, като с предружаващото писмо дава пълна свобода на автора да използва неговите „сухи бележки“, но да ги препише и веднага да му ги върне. В същото писмо Отон Иванов обръща внимание на Захари Стоянов: ако някой случай е неясен или „се противоречи“ от някого, той е готов да даде разяснение и да го докаже, „защото повечето предметни лица са живи“ (писмо на О. Иванов, Пещера — 9.XI. 1883 г.).

18. Прави впечатление, както и от второто писмо, че Зах. Стоянов се стреми да издири истината по събития, лица и обстоятелства, да уточни имена и факти. Всичко това говори още веднъж, че съчинението, което авторът възнамерява да напише, трябва да има и научна стойност — вярно да изобрази дадения исторически момент по време на Априлското въстание.

19. Това писмо е поместено след „Кратките бележки“ на Отон Иванов в литографираното издание на преписката. То е отговор на твърде остро писмо, което той получава от Отон Иванов, след като последният прочита първия том на „Записки по българските въстания“. Въпреки грубостта на тона на това писмо, Зах. Стоянов отговаря доста конкретно.

20. Захари Стоянов мисли, че Отон Иванов е раздразнен от обстоятелството, че неговите материали не са намерили място в „Записките“ и че е засегнато авторското му самолюбие. Всъщност писмото на Отон Иванов (Ихтиман — 5. XII. 1884 г.) е интересно. В него е отразено отношението на участник в събитията, дадени в първия том, и възмущение от това, че в изложението се дава твърде голямо място на личния елемент, незначителен на фона на големите народни събития.

21. Явно е, че Отон Иванов е разбрал целите и творческия замисъл на големия наш писател-реалист — да предаде в художествена форма, правдиво и убедително борбата на българския народ за национална свобода и че това не ограничава творческата свобода („авторски кеф“), а дава възможност за ярко и живо лично отношение към изобразяваните явления.

22. От това място на писмото се вижда, че Зах. Стоянов не връща исканите „бележки“ на Отон Иванов, като обещава да им „намери място“. По всяка вероятност това задържане на ръкописа става причина да бъдат те литографирани заедно с цялата преписка между Захари Стоянов и Отон Иванов в „Кратките бележки“, които минават от ръка на ръка у почти всички писатели-историци, които са се занимавали със събитията около Априлското въстание.

Размяната на двете последни писма и взаимните грубости не променят здравите връзки между тях, когато се отнася за доброто на българския народ. Още по-сърдечни стават те около организирането и провеждането на Съединението. Отон Иванов влиза в тайния комитет по Съединението, съставен на 25. VII. 1885 г. в с. Дермендере, Пловдивско. („Неиздадени съчинения“ от Зах. Стоянов, стр. 62). Вечерта преди провъзгласяване на Съединението на свободното княжество с Източна Румелия Отон Иванов като джандармерийски началник в Т. Пазарджик арестува татарпазарджишкия префект. Преди преврата той крие за известно време в дома си Захари Стоянов. Така опитният революционен деец активно се включва и помага за утвърждаване на Съединението. За непрекъснатата друж-

ба говори и последното писмо на Зах. Стоянов до Отон Иванов и отговорите на последния (Пазарджик — 8. VIII. 1885 г., 9. X. 1885 г.), в които продължава да му праща нови сведения за дейността на пазарджишкия комитет, като допълва и „оправя такива маловажни обстоятелства“, които не е дал правилно в „Кратки бележки“.

23. Това писмо е намерено отделно в архивата на Отон Иванов (писано на визитна картичка). То е от по-късно време, след отпечатването на „Цинкографираната преписка със З. Стоянов“, затова не е включено там.

24. В последното писмо Захари Стоянов споменава за в. „Борба“, който той е редактирал от 28. V (първия брой) до 4. IX. 1885 г. (бр. 15) — деня преди Съединението. Чрез този вестник Захари Стоянов става изразител на общата народна воля за обединение на страната, води смела борба с управниците на Източна Румелия и с оная част от тогавашната привилегирована общественост, която тръби, че на Съединението „не му е още времето“. Противниците на в. „Борба“, главно управляващите среди, са го наричали „казионен“ — в смисъл, че хората, споделящи идеологията на вестника, водят борба, за да заемат големи служби в Румелия, което иронизира Зах. Стоянов в писмото си.

* * *

От всички писма от Захари Стоянов до Отон Иванов личи, че в негово лице той е намерил един от най-сигурните и богати източници на сведения и материали за своите „Записки“, особено за ония места, лица и събития, които авторът не познава. При друг случай би могло да се види по-конкретно кое от „Кратки бележки“ на Отон Иванов е намерило място в „Записките“ на Захари Стоянов и в каква форма. Тогава биха се дали и отговорите на Отон Иванов до Захари Стоянов, в които той засяга интересни принципи въпроси по начина на излагане на историческите събития по Априлското въстание.